

*Щербань Анатолій Леонідович,
кандидат історичних наук,
старший викладач
Харківської державної академії культури
kozaks_1978@ukr.net*

СЕМАНТИКА ІДЕОГРАМИ НА ПОСУДИНІ З ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ

Мета роботи. Дослідження пов'язане з семантичним аналізом зображення на посудині ямної археологічної культури. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів історико-логічного та компонентного аналізу. **Наукова новизна** полягає в висуненні авторської гіпотези стосовно тлумачення однієї з найдавніших ідеограм на кераміці Лівобережної України. **Висновки.** Проаналізовано гіпотезу, висловлену Юрієм Шиловим щодо тлумачення семантики орнаменту посудини початку III тисячоліття до н.е. з поховання біля с. Софіївка Херсонської області. Зроблено висновок про її непереконливість через слабку аргументованість. Наведено авторську реконструкцію змісту зображення на ній. Він – у асоціюванні посудини, важливої частини жіночого господарства, з образом богині, подібної до індоарійської Адіті — «навчительки гончарства» — «корови» — «ритуальної посудини». Яка внаслідок запліднення «змієм» народила вседержителів, забезпечує благодать жертводавцям. У даному випадку – через сприяння зростанню плодючості худоби.

Ключові слова: орнамент, кераміка, ямна археологічна культура, Юрій Шілов, Адіті.

Щербань Анатолій Леонідович, кандидат исторических наук, старший преподаватель Харьковской государственной академии культуры

Семантика идеограммы на сосуде из Левобережной Украины эпохи энеолита

Цель работы. Исследование связано с семантическим анализом изображения на сосуде ямной археологической культуры. **Методология исследования** заключается в применении методов историко-логического и компонентного анализа. **Научная новизна** заключается в выдвижении авторской гипотезы относительно толкования одной из древнейших идеограмм на керамике Левобережной Украины. **Выводы.** Проанализирована гипотеза, высказанная Юрием Шиловым, о семантике орнаментации сосуда начала III тысячелетия до н.э. из захоронения возле с. Софиевка Херсонской области. Сделан вывод о ее неубедительности из-за слабой аргументированности. Приведена авторская реконструкция содержания изображения на ней. Оно – в ассоциировании сосуда, важной части женского хозяйства, с образом богини, подобной индоарийской Адити — «учительнице гончарства» — «корове» — «ритуальному сосуду». Которая в результате оплодотворения «змием» родила Вседержителей, обеспечивает благодать жертвователям. В данном случае — через содействие росту плодovitости скота.

Ключевые слова: орнамент, керамика, ямная археологическая культура, Юрий Шілов, Адити.

Shcherban Anatoliy, PhD in History, senior lecturer, Kharkiv State Academy of Culture

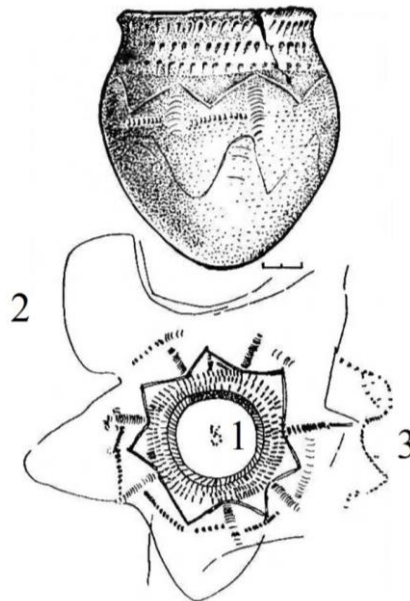
Ideograms semantics on a piece of plate from the left-bank ukraine of the age of the chalcolithic

Purpose of Research. The research is connected with the semantic analysis of the image on the piece of plate of the Pit Grave archaeological culture. **Methodology.** The methodology of the research is to apply methods of historical-logical and component analysis. **Scientific Novelty.** The scientific novelty consists in the author's hypothesis concerning the interpretation of one of the oldest ideograms on the ceramics of the Left Bank of Ukraine. **Conclusions.** There is analyzed the hypothesis expressed by Yurii Shyilov concerning the ornamentation semantics interpretation of the piece of plate of the beginning of the third millennium BC from the burial near S. Sofiivka, Kherson Region. A conclusion is drawn about its uncertainty due to weak argumentation. There is given the author's reconstruction of the image content on it. It is within the association of the piece of plate, an important part of a woman's economy, with the image of a goddess, similar to the Indo-Aryan Aditi — “potter teacher” — “cows” — “ritual piece of plate”. Who, because of fertilization by the “serpent”, gave birth to the Almighty, and who provides grace to the supporters. In this case, through the livestock fertility growth.

Key words: ornamentation, ceramics, Pit Grave archaeological culture, Yurii Shyilov, Aditi.

Актуальність теми дослідження. Доба енеоліту відзначається значними трансформаціями в культурі мешканців України. Саме в цей час зображення з виразним семантичним наповненням потрапили на такий довговічний носій інформації як кераміка. Науковці звертали значну увагу на

атракативні малюнки існуючої на дніпровському правобережжі трипільської культури [2]. Лівобережно-українські матеріали, де в той час сюжетні зображення були відсутніми, досліджувалися менш інтенсивно.

Рис. 1. Найдавніша ідеограма на кераміці Лівобережної України. Початок III тисячоліття до н.е. С. Софіївка (Херсонська область) [13, с. 703, рис. 27]

Лише порівняно нещодавно (у 1990-х роках) на тлі загалом простих композицій були помічені складніші зображення, які містили виразні знаки. Зокрема, Юрій Шилов, який, застосовуючи дедуктивний метод дослідження, покладаючись здебільшого на власну наукову інтуїцію, у монографії «Прародина Ариев», витлумачивши зміст орнаментів на кераміці доби енеоліту-бронзи в контексті конкретних поховань, подав реконструкцію семантики однієї з найдавніших ідеограм на кераміці Лівобережної України. Імовірно вважаючи, що нижня хвиляста лінія (мал. 2) складається з п'яти ланок (реально повноцінних ланок зображено чотири) він підрахував, що загалом у хвилястих лініях $12 = 7 + 5$ ланок. У малюнку на дні (мал. 1) дослідник вбачав зодіакальний «знак Тельця». На основі цих даних висловив гіпотезу, що ідеограма містить найдавніший серед відомих регулярних Зодіаків, розділений на місяці сприятливого й несприятливого півріч. Окрім того, виокремив «фігури, що нагадують яйце й журавля», котрі позначають точки весняного й осіннього рівнодень [13, 470-471]. В інших зображеннях явної культурно-історичної спільноти дослідник віднайшов сюжети, пов'язані з персонажами індоарійської та давньогрецької міфології (зокрема, Праджапати, Адіті, Дьяусом, Адітійями, Савітаром, Зевсом, Аполоном, Персефоною, Діонісом, героями «Поєми про Гільгамеша») [13, 433-487]. Констатуючий характер і недостатня аргументованість зроблених Юрієм Шиловим семантичних реконструкцій та те, що він не пояснив причин нанесення розмаїтих міфологічних сюжетів, притаманних віддаленим хронологічно та територіально народам на один різновид артефактів одного регіону не дозволяє погодитися з більшістю його семантичних орнаментальних реконструкцій. Через те, що дослідник майже не аргументував свої висновки щодо виокремлення різних знаків, не врахував масив інших елементів, їх топографічне співвідношення, вважаємо, що потребує перегляду тлумачення зображення на посудині з Софіївки. Оскільки ця ідеограма – одна з найдавніших на кераміці Лівобережної України, актуальне повторне, більш аргументоване внаслідок застосування методів історико-логічного та компонентного аналізу, дослідження.

Посудину знайдено в Нижньому Подніпров'ї, в похованні раннього періоду явної культурно-історичної спільноти. Зображення на ній абстрактне геометричне, передане неглибоким рельєфом. Головним каналом отримання науково доказової інформації під час фіксації подібних ідеограм є зір. Він дає спостерігачеві перший, поверхневий її шар, що отримується внаслідок ковзання, а точніше — стрибкоподібного переміщення погляду по площині. При огляді посудини з боку, коли вона

розміщена в «робочому» положенні (стоїть на дні) помітна частина зображення на бічній поверхні. Вся ж трьохзонна композиція прослідковується при обертанні виробу.

На вінцях і верхній частині плечей міститься стандартне для орнаменталізації кухонного посуду досліджуваної території від неоліту до початку доби заліза зображення – концентричні смуги вдавнених навскісних рисок. Одна, малопомітна при огляді збоку, нанесена по краю вінець. Три – нижче.

У середній смузі міститься рідкісне експресивне зображення виконане іншим чином. На плечах ритовано замкнуту ламану лінію із семи ланок. З їхніх вершин донизу опущено стовпчики паралельних скобоподібних вдавнень (7 ланок), окремі з яких поєднано такими самими, але горизонтальними відрізками. Ритовану на боках плавну хвилясту лінію (мал. 2) розірвано в двох місцях. На найбільший розрив зроблено акцент розташованим нижче додатковим елементом — відрізком хвилястої лінії з дрібних овальних вдавнень (мал. 3). Зображене на денці коло з двома рисками (мал. 1) помітне лишень коли посудина піднята чи перевернута.

Одними з найбільш використовуваних під час тлумачення семантики ідеографічних композицій доби бронзи степової частини Євразії є священні індоарійські тексти [4; 5; 7; 13, 46]. Їх створення започатковане в другій половині – наприкінці II тисячоліття до н. е. арійськими племенами, що близько середини цього тисячоліття проникли на територію Індії з заходу через перевали Гіндукуша [3, 426, 437]. Співставляючи священні тексти з археологічними та палеоекологічними даними, авторитетні дослідники ведичної та зороастрійської релігійних традицій зробили аргументовані висновки про формування їх ранніх пластів у археологічних культурах степової зони Євразії часів середньої – початку пізньої бронзи [детальніше: 6, 3-10; 8, 30]. Звідки арії переселилися до Індії. Тобто, у них відображено космогонію та світогляд нащадків, за етнокультурними параметрами, духовних традицій явної культурно-історичної спільноти.

Вертикальна трьохзонність аналізованого зображення дозволяє проводити паралель із ритуальним посудом індоаріїв — «укху». У низці випадків «укху» порівнювали з богинею Адіті, яка вважалася навчателькою гончарства для людей [6, 59, 70-71]. Ця богиня у ведичній релігії уособлювала матір адітійів, які вважалися всесильними вседержителями, котрі контролювали вселенський порядок (II, 27) [10, 267], були пов'язаними із домашнім вогнищем, яке в Атхарваведі називають «шляхом адітійів» (XVIII, 4, 8) [1, 120].

У давніших індоарійських гімнах названо шість (Мітра, Арьяман, Бхага, Дакша, Акша, Варуна) або сім (ще й Індра) адітійів. Одного сина Адіті відторгнула від себе.

У Рігведі богиню просили про захист, світло, поблажливість, звільнення від гріхів і провини (1.107, 4.25, 6.75, 1.162, 4.39) [10, 129, 198, 389; 11, 176]. Вважали її світлоносною, складеною із сонця, такою що містила поселення людей (1.136) [10, 173]. Вірили, що Адіті, порівнювана з коровою внаслідок жертвних узливань її дітям Мітрі та Варуні приносила жертводавцю та його оточенню благодать (1.153) [10, 183]. В одному гімні (1, 89) її називали небом, повітряним простором, матір'ю, батьком, сином, усіма-Богами, п'ятьма родами людей, тим, що народжене, і тим, що має народитися [10, 107].

Наліпліні на «укху» виступи асоціювалися з повними молока грудьми богині чи ділками її втілення — корови [6, 59, 70—71]. Під час здійснення ритуалу «посудину з чотирма отворами» — Адіті, корову — символічно «доїли» [1, 120]. Давні індоарії вважали, що «укху» — Адіті, корова — допомагає в утворенні священних, цілющих напоїв. Зокрема, цілющого засобу Рудри, який використовується «для охоти, <...> мужей, <...> коров, <...> потомства» (1.43) [11, 55], пов'язана з приготуванням Соми [12, 69]. Сенс частин «укху» тлумачився як три сфери світоладу. Дно уособлювало земний життєвий простір, друга зона посудини — повітряний простір, третя — небо, місце перебування верховних богів. У стінках посудини вбачалися чотири сторони світу [6, 59, 70—71]. Використовуючи дане тлумачення, знак на дні логічно пов'язувати із земними мешканцями або символом землі. Асоціація його з биком не випадкова, оскільки в середовищі індоєвропейського праєтносу, що народжувався в цей час на степових теренах Євразії, ця тварина стала вагомим елементом повсякденної та духовної культури. Зокрема, на бика в одному з гімнів Рігведи перетворюється з «молока» — «хмар» Сома:

«Разливается коровье молоко <...>

Сома «золотистый» делает себе головное украшение. Облако-молоко (он превращает)

В подстилку в двух сосудах, священное слово — в праздничный наряд <...>

Он становится быком благодаря облаку, трепещет благодаря молитве...

Его обработали, как колесницу, между двух рук

Десять сестер в лоне Адити.

Он движется, бросается к тайному (месту) коровы» (9.71) [12, 69].

Враховуючи вищенаведені паралелі, вважаємо, що сім ламаних ланок угорі асоціюється із сімома адітїями, чотири хвилясті нижчі — з молокодайними грудьми Адіті. Не випадково обидві хвилясті концентричні лінії поєднано між собою прямими відрізками. Вони вказують на безпосередній зв'язок між «матір'ю» та «дітьми» через «молоко».

Подібно до знака у вигляді відрізка крапкової хвилячки, один кінець якої овално завершено, що міститься нижче розриву нижньої хвилястої лінії, у різних давніх образотворчих традиціях зображали «змія», позначаючи потовщенням голову плазуна. На близьких по часу досліджуваних посудині трипільських глиняних виробів, поширених західніше, поєднання «богині» та «змія» непоодинокі [детальніше, наприклад 2, 177—187]. За нашим тлумаченням, цей персонаж символізує хтонічного персонажа — чоловіка «богині», батька «всесдержителів».

Орнаментация краю вінець проста, подібна до масових орнаментів кераміки більшості археологічних культур Лівобережної України, вважаємо, несла «оберегове» значення [15, 199-203]. Три виразно помітні при погляді збоку в «небесній» зоні лінії позначають три неба, які несли адітїї [10, 267].

Паралелі між аналізованим зображенням та характеристикою «укху» в індоарійських ритуальних текстах, на нашу думку, очевидні, зважаючи на морфологічну подібність елементів орнаментів в основній смугі до використовуваних різними народами зображень жіночих грудей — дійок корови, а також анатомічно правильне їх місце розташування (нижче «плечей»). Нагадаємо, що посуд антропоморфізували всі індоєвропейські народи, у тому числі — українці XIX—XX століть [9, 290-302]. Невеликі розміри виробу свідчать про його індивідуальне призначення. Факт знаходження в поховальній пам'ятці наштовхує на думку, про пов'язаність небіжчика з ритуальною практикою, конкретику якої з'ясувати складно. Але саме зображення, вважаємо, транслює намагання сприяти магічним шляхом зростанню плодючості худоби.

Висновки. Реконструйована модель семантики зображення містить своєрідну праіндоарійську модель світоладу, що фіксує момент перетворення людини в об'єкт відображення в гончарстві після того, як нова система господарювання (відтворювальна) зробила її головним творцем життєвих благ. Антропоцентричні новації, накладені на зооцентричні орнаментальні архетипи, пов'язані з попередніми уявленнями про сенс зображень на глиняних виробів [14], виразилися в асоціюванні орнаментованої посудини з поховання ямної культурно-історичної спільноти біля с. Софіївка з образом багатогранної богині, названої в індоарійських міфах Адіті — «навчительки гончарства» — «корови» — «ритуальної посудини». Створення аналізованого виробу пов'язане з певними обрядодіяннями, призначеними магічно сприяти забезпеченню благодаті людям, які ним користувалися.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні, з залученням індоарійських ритуальних текстів, семантики інших зображень на кераміці доби енеоліту Лівобережної України.

Література

1. Атхарваведа (Шаунака). В 3-х томах. Т. 3. Кн. XIII—XIX. — М. : Восточная литература, 2010. — 231 с.
2. Валентин Николаевич Даниленко. Жизнь археолога. — К. : ТОВ «Центр учбової літератури», 2013. — 256 с.
3. Елизаренкова Т. Я. «Ригведа» — великое начало индийской науки и культуры / Т. Я. Елизаренкова // Ригведа. Мандалы I—IV / Пер. Т. Я. Елизаренковой. — М.: Наука, 1989. — С. 426-543.
4. Захарова Е. Ю. Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции / Захарова Е. Ю. // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. — Саратов, 2000. — С. 125—127.
5. Захарова Е. Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е. Ю. Захарова. — Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 2000. — 163 с.
6. Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня / Е. Е. Кузьмина. — Фрунзе : Илим, 1986. — 136 с.

7. Отрощенко В. В., Корпусова В. М. Свастика в знакових системах доби міді–бронзи в Україні / Отрощенко В. В., Корпусова В. М. // *Магістеріум*. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – Археологічні студії. – Вип.11. – С. 13–18.
8. Петров Ф. И. Традиционное мировосприятие народов Степной Евразии / Ф. И. Петров. – Челябинск : Крокус, 2006. – 192 с.
9. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства / Олесь Пошивайло. — К. : Молодь, 1993. — 408 с.
10. Ригведа. Мандалы I—IV / Пер. Т. Я. Елизаренковой. – М. : Наука, 1989. – 768 с.
11. Ригведа. Мандалы V—VIII. / Пер. Т. Я. Елизаренковой. – М. : Наука, 1995. – 752 с.
12. Ригведа. Мандалы IX—X / Пер. Т. Я. Елизаренковой. – М. : Наука, 1999. – 560 с.
13. Шилов Ю. А. Прародина Ариев. История, обряды, мифы. – К. : СИНТО, 1995. – 744 с.
14. Щербань А. Л. Семантика орнаментации посуды неолитической общности ямково-гребенцевой керамики с территории Украины // Щербань Анатолий Леонидович // *Актуальные вопросы культурологии : Альманах научного товариства «Афіна» кафедри культурології та музеєзнавства*. Вип. 16. – Рівне : РГДУ, 2016. – С. 165-171.
15. Щербань А. Л. Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. – XIX століття) / А. Л. Щербань. – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. – 328 с.

References

1. Atharva Veda (Shaunaka). In 3 volumes. T. 3. Prince. XIII-XIX. (2010) Moscow: Eastern Literature [in Russian].
2. Valentin, N. Danilenko. Life of an Archeologist. (2013). Kyiv: TOV «Tsentr uchbovoyi literatury» [in Russian].
3. Yelizarenkova, T. Ya. (2013) «Rigveda» - the Great Beginning of Indian Science and Culture. Rigveda. Mandals I-IV / Trans. T. Ya. Elizarenkova. Moscow: Nauka, 1989, 426-543 [in Russian].
4. Zakharova, E. Yu. (2000). Reflection of the Main Indo-European Myth in the Carved Pictorial Tradition. Interaction and Development of Ancient Cultures of the Southern Borderlands of Europe and Asia. Saratov, 125-127 [in Russian].
5. Zakharova, E. Yu. (2000). Vessels with the Signs of the Carved Community of the Late Bronze Age. Voronezh: Central Black Earth Book Publishing House [in Russian].
6. Kuzmina, E. E. (1986). The Oldest Cattlemen from the Urals to the Tien Shan. Frunze: Ilim [in Russian].
7. Otroschenko, V. V., & Korpusova, V. M. (2003). Swastika in Sign Systems of the Copper Bronze [in Ukrainian] Age in Ukraine. *Magisterium*. Kyiv: Publishing House "KM Academy", 11, 13-18 [in Ukrainian].
8. Petrov, F. I. (2006). The Traditional World view of the Peoples of Steppe Eurasia. Chelyabinsk: Crocus [in Russian].
9. Poshyvailo, O. (1993). Ethnography of Ukrainian Pottery. Kyiv: Molod [in Ukrainian].
10. The Rigveda. Mandals I-IV. (1989). (T. Ya. Elizarenkova, Trans.). Moscow: Nauka [in Russian].
11. The Rigveda. Mandalas V-VIII. (1995). (T. Ya. Elizarenkova, Trans.). Moscow: Nauka [in Russian].
12. The Rigveda. Mandalas IX-X. (1999). (T. Ya. Elizarenkova, Trans.). Moscow: Nauka [in Russian].
13. Shilov, Yu. A. (1995). The Ancestral Home of the Aryans: History, Rites and Myths. Kyiv : SINTO [in Russian].
14. Shcherban, A. L. (2016). Semantics of the Ornamentation of Utensils of the Neolithic Community of Pit and Comb Ceramics from the Territory of Ukraine. *Current issues of Cultural Studies: Almanac of the Athena Scientific Society of the Department of Culturology and Museology*. 16. Rivne: RGDU, 165-171 [in Ukrainian].
15. Shcherban, A. L. (2017). Transformation of Ornamentation of Ceramics in the Traditional Culture of the Left Bank of Ukraine (the End of the VII Millennium BC - XIX Century). Kharkiv: Publisher Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].